

KARAKTERISTIKE KOMUNIKACIJE OSOBA SA TEŠKOM I DUBOKOM INTELEKTUALNOM OMETENOŠĆU¹

Slobodan BANKOVIĆ², Ivana ARSENIĆ, Branislav BROJČIN
*Univerzitet u Beogradu
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju*

Osobe sa teškom i dubokom intelektualnom ometenošću (IO) imaju širok spektar teškoća koje ih, pored nedovoljne govorno-jezičke razvijenosti, mogu sprečiti u ostvarivanju uspešne komunikacije sa drugima. Za ove osobe, samo prisustvo potencijalnog komunikacionog partnera ne garantuje uvek priliku za uspostavljanje komunikacione razmene. Usled toga, faktore koji ograničavaju ili podstiču uspešnu razmenu sa drugima treba potražiti u karakteristikama osoba sa IO, ali i u njihovom okruženju.

Cilj ovog rada je da pruži uvid u specifične karakteristike komunikacije osoba sa teškom i dubokom IO. U odnosu na specifična obeležja komunikacije može se uočiti da osobe sa teškom i dubokom IO predstavljaju vrlo heterogenu populaciju. Dok neke dostižu stadi-

¹ Članak predstavlja rezultat rada na projektima „Socijalna participacija osoba sa intelektualnom ometenošću“, broj 179017, „Kreiranje protokola za procenu edukativnih potencijala dece sa smetnjama u razvoju kao kriterijuma za izradu individualnih obrazovnih programa“, broj 179025 i „Evaluacija tretmana stečenih poremećaja govora i jezika“, broj 179068, čiju realizaciju finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

² E-mail: slobodan2008@yahoo.com

jum simboličke komunikacije, druge ostaju na nivou intencionalne (preverbalne i nesimboličke) ili preintencionalne komunikacije, čak i u odraslom dobu. Neophodno je iskoristiti prirodni interaktivni kontekst, uz uvažavanje različitih modaliteta kojima je moguće ostvariti komunikacionu razmenu, kako bi se osobama sa teškom i dubokom IO omogućilo da na funkcionalan način koriste svoje komunikacione veštine u svakodnevnim situacijama.

Ključne reči: *teška IO, duboka IO, intencionalna komunikacija, karakteristike*

UVOD

Paralelno sa tehnološkim razvojem društva uspeh u mnogim oblastima ljudskog funkcionisanja sve više zavisi od jezičkih i komunikacionih sposobnosti pojedinca. Navedene sposobnosti utiču na opšti kvalitet života. Osobe koje ne uspeju da ovladaju jezičkim veštinama i funkcionalnom komunikacijom verovatno će, usled tog deficita, biti suočene sa socijalnom izolacijom, zavisnošću i ograničenjima, nezavisno od drugih teškoća koje imaju (Warren & Abbeduto, 2007).

Populacija osoba sa teškom i dubokom intelektualnom ometenošću (IO) predstavlja rizičnu grupu u pogledu javljanja navedenih negativnih konsekvenci. To su osobe sa izraženim ograničenjima u intelektualnom funkcionisanju, IQ od 20 do 34 kod teške IO, odnosno IQ manji od 20 kod duboke IO (ICD-10, 1992), kao i sa izraženim ograničenjima u adaptivnom funkcionisanju koja zahtevaju obezbeđivanje podrške u svim dnevnim životnim aktivnostima (APA, 2013). Njihova komunikaciona razmena sa drugima može biti, u većoj ili manjoj meri, obeležena sledećim karakteristikama:

- nerazumevanjem drugih osoba;
- ograničenim sposobnostima za korišćenje formalnog lingvističkog koda (usmenog i/ili pisanog govora);
- niskim (ili neodređenim) nivoom svesti o vlastitim komunikacionim namerama;
- nekonzistentnošću u načinima komunikacije, koji vode ka dvosmislenim značenjima;

- idiosinkratičkim oblicima ponašanja koji mogu, ali i ne moraju, imati komunikacionu funkciju;
- visokom zavisnošću od drugih prilikom interpretacije značenja koje osoba sa teškoćama tokom komunikacije pokušava da prenese (Gleason, 1993; Grove, Bunning, Porter & Olsson, 1999; Hunt, Alwell & Goetz, 1990; Iacono, Carter & Hook, 1998; Porter, Ouvry, Morgan & Downs, 2001; Siegel, Maddox, Ogletree & Westling, 2010; Sigafos et al., 2000; Stephenson & Dowrick, 2005; Thurman, Jones & Tarleton, 2005; Ware, 2004).

Lista potencijalnih problema koji mogu ograničiti uspeh u komunikaciji nije iscrpljena prethodno pomenutim karakteristikama. Pored nedovoljne govorno-jezičke i kognitivne razvijenosti, osobe sa teškom i dubokom IO često mogu imati pridružena telesna i senzorna oštećenja, kao i različita oboljenja. Nadalje, usled sniženog intelektualnog funkcionisanja, kod osoba sa težim oblicima IO (teška i duboka IO), mogu se javiti poteškoće u komunikaciji i socijalizaciji karakteristične za autizam, pri čemu je u praksi teško uspostaviti diferencijalnu dijagnozu (Đorđević i Banković, 2011). Što je niži nivo inteligencije, veća je verovatnoća postojanja neuroloških, neuromišićnih, senzornih, kardiovaskularnih i drugih poremećaja (APA, 2000). Dakle, prisustvo višestruke ometenosti dodatno može ograničiti njihov uspeh u interakciji sa drugima (Iacono et al., 1998).

Za osobe sa teškom i dubokom IO prisustvo potencijalnog komunikacionog partnera ne garantuje uvek situaciju u kojoj se uspostavlja komunikaciona razmena. Može se dogoditi da druga osoba (npr. roditelj) ne prepozna, ili ne iskoristi priliku za uključivanje osobe sa teškoćama u tu razmenu. S druge strane, da li će osoba sa teškom ili dubokom IO iskoristiti priliku za komunikaciju u prisustvu komunikacionog partnera, zavisi i od njene motivacije, odnosno potrebe za komunikacijom (Sigafos, 1999). Usled toga, faktore koji ograničavaju ili podstiču uspešnu razmenu informacija sa drugima treba potražiti u personalnim karakteristikama osoba sa IO, ali i u spremnosti njihovog okruženja za takav vid interakcija. Na primer, pronalazi se da ove

osobe u inkluzivom okruženju ostvaruju veći broj interakcija nego u segregativnom (Kennedy, Shukla, & Fryxell, 1997; Cole & Meyer, 1991; Foreman, Arthur-Kelly, Pascoe, & King, 2004, prema Banković et al., 2009).

Međutim, za jasno sagledavanje postojećih sposobnosti i potreba za komunikacijom kod osoba sa teškom i dubokom IO, nije dovoljno osloniti se samo na dijagnozu IO (McLean, Brady, McLean & Behrens, 1999). Korišćenje medicinskih opisa IO, ali i socijalnih i kulturoloških normi određenog društva, pri opisanju specifičnosti komunikacionih veština ovih osoba, više doprinosi isticanju onoga što one ne mogu da urade, uz posledično zanemarivanja njihovih komunikacionih potencijala (Gleason, 1993).

Kako bi se izbeglo jednostrano viđenje komunikacije, uglavnom sa aspekta nekompetentnosti osoba sa težim oblicima IO, interpersonalnu komunikaciju je potrebno sagledati kroz širi spektar njenih formi i funkcija.

Komunikacija predstavlja bilo koji čin koji pojedincima omogućava razmenu informacija o potrebama, željama, opažanjima, znanju ili afektivnom stanju. Ovu razmenu informacija moguće je ostvariti govorom, ali i posredstvom drugih modaliteta. Takođe, komunikacija može biti intencionalna, ali i neintencionalna, zasnovana na upotrebi konvencionalnih ili nekonvencionalnih znakova, kao i na korišćenju lingvističkih ili nelingvističkih formi (*National Joint Committee for the Communication Needs of Persons With Severe Disabilities*, 1992).

Navedena sveobuhvatna definicija može predstavljati polaznu osnovu za razmatranje, kako komunikacionih potencijala kod osoba sa teškom i dubokom IO, tako i ograničenja, s obzirom na to da ne isključuje forme i funkcije međuljudske komunikacije, koje se mogu javiti na najranijim stadijumima komunikacionog razvoja.

Praktičan značaj opisivanja specifičnosti komunikacije ovih osoba je višestruk. Uporedo sa povećanjem njihove uključenosti u svakodnevne životne aktivnosti u zajednici, potreba za uspostavljanjem upešne interakcije sa njima postaje sve

očiglednija članovima porodica, vršnjacima i osoblju koje im pruža podršku (Siegel et al., 2010). Usled toga, specifični opisi karakteristika komunikacije osoba sa teškom i dubokom IO, dobijeni procenom individualnih komunikacionih potencijala, mogu pomoći relevantnim osobama iz okruženja da uspostave adekvatnu komunikacionu razmenu (videti Banković, Terzić i Đorđević, 2014). Ti specifični opisi potrebni su i stručnjacima koji su zaduženi za planiranje i/ili realizaciju odgovarajućih intervencija (McLean et al., 1999), pri čemu korišćenje informacija, zasnovanih na istraživanjima, može doprineti suzbijanju neodgovarajuće kliničke prakse u ovoj oblasti (Romski & Sevcik, 2005).

Cilj

Cilj ovog rada je da se pregledom i analizom dostupne literature pruži uvid u specifične karakteristike komunikacije osoba sa teškom i dubokom IO.

METOD

Uvid u dostupnu literaturu je izvršen pretraživanjem elektronskih baza podataka koje su dostupne preko servisa Konzorcijuma biblioteka Srbije za objedinjenu nabavku (KoBSON), kao i pregledom izvora (časopisa, zbornika...) dostupnih u papirnoj formi. Prilikom pretraživanja elektronskih izvora korišćene su sledeće ključne reči, koje su povezivane u različitim kombinacijama: mental retardation, intellectual disabilities, developmental disabilities, severe, profound, communication, communicative abilities, characteristics, expressive, receptive, form, function, development, symbolic, intentional, nonintentional, pre-intentional. Osim toga, korišćene su i liste referenci iz radova koji su pronađeni na osnovu prethodne pretrage. Prilikom pretraživanja radova, u obzir su uzimana i ona istraživanja čiji je uzorak, osim dece ili odraslih osoba sa teškom i dubokom IO, obuhvatao i ispitanike sa drugim nivoima

IO i/ili ispitanike sa drugim oblicima ometenosti. Takođe, u obzir su uzimani i radovi u kojima su autori razmatrali razvoj komunikacije kod dece tipičnog razvoja (TR).

Dostignuti stadijumi u razvoju komunikacije kod osoba sa teškom i dubokom IO

Istraživanja stadijuma razvoja komunikacije kod dece tipičnog razvoja doprinela su u velikoj meri boljem razumevanju obeležja komunikacije osoba sa teškom i dubokom IO. Tokom ranog perioda, deca TR prolaze kroz stadijume preintencionalne, intencionalne nesimboličke i intencionalne simboličke komunikacije (Rowland & Fried-Oken, 2010). Kako intencionalna komunikacija može biti nesimbolička i simbolička (McLean et al., 1999), u ovom radu terminom „intencionalna komunikacija” označili smo intencionalnu komunikaciju bez posredstva simbola, a terminom „simbolička komunikacija” intencionalnu komunikaciju koja se ostvaruje rečima, slikama i/ili reprezentacionim gestovima, odnosno simbolima.

Kod dece TR prelazak sa preintencionalne komunikacije na intencionalnu, javlja se oko osmog meseca života (Reichle, Feeley & Johnston, 1993). Početak intencionalnog stadijuma, između ostalog, obeležen je pojavom deiktičkih gestova, isto kao i zvukova nalik rečima, koji imaju komunikacionu funkciju. Deiktički gestovi mogu biti kontakti (npr. pokazivanje predmeta koji se nalazi u ruci) ili distalni (npr. pokazivanje udaljenog predmeta). Ovim gestovima, samostalno ili u kombinaciji sa vokalizacijom, dete upućuje na referente koji se nalaze u trenutnom prostoru i vremenu u kojima se odvija komunikacija. Interpretacija tih gestova moguća je samo u kontekstu neposredne situacije. Ubrzo nakon toga, između 12. i 15. meseca, deca TR počinju da koriste reprezentacione gestove i reči, kako bi označila referente koji su neposredno prisutni u okruženju, ali i one koji su vremenski i/ili prostorno udaljeni. Tokom druge godine života povećava se upotreba simbola, posebno reči,

u dijadnoj interakciji deteta i roditelja, pri čemu deca i dalje koriste deiktičke i reprezentacione gestove (Camaioni, Aureli, Bellagamba & Fogel, 2003).

Za razliku od dece TR, koja tokom prve dve godine prolaze relativno brzo kroz navedene stadijume komunikacije (Camaioni et al, 2003), deca sa IO, generalno, bez obzira na nivo intelektualnog oštećenja, imaju usporeniji razvoj komunikacionih sposobnosti (Cascella, 1999). Kod dece sa teškom i dubokom IO taj razvoj, pored sporijeg prolaska kroz stadijume, često je obeležen i ograničenim dometom. Tako pojedina među njima ne dostižu nivo intencionalne i simboličke komunikacije čak ni u odraslom dobu (videti Cascella, 2005; McLean et al., 1999). Međutim, zasad ne postoje opšteprihvaćene uzrasne norme za decu sa IO, koje bi mogle da posluže u određivanju uobičajenog perioda pojavljivanja pojedinih komunikacionih veština (Cascella, 1999). S obzirom na već pomenuti sporiji razvoj i njegov ograničen domet, u narednom delu rada biće prikazane specifičnosti komunikacije kod osoba sa teškom i dubokom IO na preintencionalnom, intencionalnom i simboličkom stadijumu, nezavisno od hronološkog uzrasta tih osoba.

Preintencionalni stadijum komunikacije

Na osnovu pregleda rezultata nekoliko istraživanja, autori (Ogletree, Bruce, Finch, Fahey & McLean, 2011) navode da znatan broj ovih osoba funkcioniše na prvom, preintencionalnom stadijumu. Na ovom nivou komunikacionog razvoja osobe sa teškom i dubokom IO ne pokazuju nameru da svojim ponašanjem utiču na druge ljude. Na primer, one mogu ispuštati glasove ili plakati, bez intencije da prenesu neku poruku. Spektar potencijalnog komunikacionog ponašanja je raznovrstan, ali je uvek ograničen na neformalne, nesimboličke i idiosinkratičke načine komunikacije (npr. vokalizacija, facijalna ekspresija, pokreti tela, pogled). Navedena ponašanja dobijaju komunikativnu funkciju jedino kroz njihovu interpretaciju od

strane drugih osoba u okruženju, koje ih mogu tumačiti kao izraz prijatnosti ili neprijatnosti, izraz zahteva, protesta ili nečeg drugog. Tačna interpretacija će biti značajno otežana budući da osobe na preintencionalnom stadijumu niti koriste, niti razumeju simbole (npr. reči ili gestove) koje drugi koriste.

Preintencionalni način komunikacije omogućava pojedincima sa teškom ili dubokom IO da naprave izbor uglavnom na reaktivan način (npr. odbijanjem ili prihvatanjem nekog predmeta koji im se ponudi), ali ih istovremeno ograničava u traženju stvari koje se nalaze van neposrednog polja opažanja. Usled toga, zadovoljavanje njihovih potreba, u velikoj meri, zavisi od sposobnosti drugih da prepoznaju komunikacionu vrednost neintencionalnog ponašanja, kao i od tačne interpretacije takvog ponašanja (Thurman et al., 2005).

Intencionalni stadijum komunikacije

Drugu grupu osoba sa teškom i dubokom IO čine one koje su dostigle intencionalni, ali nesimbolički stadijum komunikacionog razvoja. Pojava namere, to jest intencionalnog komunikacionog čina, jeste glavno obeležje tog stadijuma (Ogletree et al., 2011). Intencionalni komunikacioni čin predstavlja produkciju bilo kog motoričkog i/ili vokalnog akta sa namerom da se privuče pažnja ili izazove akcija druge osobe (McLean et al., 1999). Dakle, na ovom stadijumu, osoba sa IO je svesna potencijalnih efekata vlastitog ponašanja. Ona istrajava u određenom ponašanju sve dok ne ostvari željeni cilj ili dok ne postane sasvim očigledno da željeni cilj neće biti ostvaren (Ogletree, Fischer & Turowski, 1996).

Osobe sa teškom i dubokom IO mogu na različite načine saopštiti svoju nameru. Na ovom stadijumu one najčešće koriste gestove i/ili vokalizaciju za ostvarivanje regulatorne funkcije, odnosno uticaja na okruženje, npr. traženjem ili odbijanjem željenih predmeta i/ili aktivnosti (Ogletree et al., 2011). U slučaju višestruke ometenosti, koja uključuje senzorna i/ili motorička oštećenja, signali intencije mogu biti sasvim individualni

i nekonvencionalni (Iacono et al., 1998). Iako ne koriste simbole za izražavanje potreba, neke osobe mogu razumeti simboličku komunikaciju drugih (npr. nekoliko istaknutih reči), pri čemu je razumevanje simbola ograničeno kontekstom u kome se komunikacija odvija (Ogletree et al., 2011).

Intencionalnom stadijumu posvećena je velika pažnja, kako u istraživanjima koja se bave decom TR, tako i u istraživanjima komunikacije osoba sa IO, pre svega zbog moguće povezanosti ranih oblika intencionalnog ponašanja (gestova) sa kasnijim govorno-jezičkim razvojem i pojavom simboličke komunikacije (videti pregled istraživanja Capone & McGregor, 2004).

Unutar intencionalnog stadijuma komunikacije, prema vrsti gesta koji koriste, moguće je razlikovati dve podgrupe osoba sa teškom IO (McLean et al., 1999). Prvu podgrupu čine osobe koje upotrebljavaju kontakti gest, kao najvišu dosegnutu formu komunikacije, dok se u drugoj nalaze one osobe koje pored kontaktnih gestova koriste i distalne. Kontakti gest, kao intencionalni komunikacioni čin, predstavlja ostvarivanje fizičkog kontakta (dodira) sa referentnim predmetom ili drugom osobom tokom komunikacione razmene. Distalni gest je napredniji oblik komunikacije, koji podrazumeva korišćenje gesta sa izvesne udaljenosti od referentnog objekta ili komunikacionog partnera.

U istraživanju u kome su ispitivane forme i funkcije komunikacije kod dece i odraslih osoba sa teškom IO, grupa autora (McLean et al., 1999) uočila je značajne razlike između ispitanika u zavisnosti od vrste gesta koji su mogli da produkuju. Kod onih koji su ovladali distalnim gestovima zabeleženo je znatno više intencionalnih komunikacionih činova, protoimperativnih i protodeklarativnih ponašanja, kao i veći broj komunikacionih inicijacija, nego kod ispitanika koji su upotrebljavali kontaktne gestove kao najvišu formu komunikacije.

U drugom istraživanju, upotreba distalnog gesta pokazivanja kod dece sa ometenošću predškolskog uzrasta, tokom inicijalne faze istraživanja, pokazala se kao značajan prediktor

razvoja ekspresivnog jezika nakon dvogodišnjeg perioda. Deca koja su koristila ovaj tip gesta ostvarila su veći napredak u odnosu na onu koja su upotrebljavala samo kontaktne gestove (Brady, Marquis, Fleming & McLean, 2004). Nadalje, pojedini autori navode potencijalne prednosti korišćenja distalnog gesta kod dece sa težim oblicima IO, poput povećanja broja situacija u kojima deca mogu da naprave izbor između predmeta ili aktivnosti tokom dana, što vodi ka njihovoj većoj nezavisnosti u komunikaciji (McLaughlin & Cascella, 2008).

Simbolički stadijum komunikacije

Osobe sa teškom i dubokom IO koje su dostigle simbolički stadijum, osim reči ili njihovih aproksimacija (glasovnih skupova koji donekle odstupaju od uobičajenog izgovora reči), u komunikaciji mogu koristiti i predmete, fotografije, crteže, lineacije (skice), štampane i/ili manuelne znakove, kao i uređaje koji produkuju govor (Ogletree et al., 2011).

U istraživanju kojim je obuhvaćeno 84 ispitanika sa teškom IO, njih 39 koristilo je simbole kao najvišu formu komunikacije. Od 39 ispitanika, koji su ovladali simboličkom komunikacijom, 12 je koristilo samo pojedinačne simbole, dok je 27 upotrebljavalo kombinaciju simbola. Moguće je da je ukupan broj osoba koje koriste simboličku komunikaciju potcenjen s obzirom na to da primenjene strukturirane probe nisu bile specifično kreirane samo za izazivanje tog nivoa komunikacije (McLean et al., 1999).

Korišćenje simbola omogućava osobama sa teškom i dubokom IO ostvarivanje različitih ekspresivnih, ali i receptivnih funkcija komunikacije. Romski i saradnici (Romski et al., 1988, prema Romski & Sevcik, 1997) su opisali slučaj dve odrasle osobe sa teškom IO bez verbalnih sposobnosti, koje su naučile da koriste vizuelno-grafičke simbole, kojima su mogle da zahtevaju hranu ili predmete i pored loših receptivnih sposobnosti. Druga grupa autora (Hunt et al., 1990) navodi da su učenici sa teškom IO, nakon obuke u korišćenju komunikacionih

knjiga, uspjeli da prošire postojeći repertoar komunikacionih funkcija. Komunikacione knjige sadržale su slike koje su služile kao podsticaj za recipročnu komunikacionu razmenu i njeno održavanje. Učenici sa IO, čiji je govor bio nerazumljiv i koji su učestalo inicirali verbalnu razmenu (jednostavno pozdravljanje, davanje komentara ili postavljanje pitanja), ali je nisu produžavali, korišćenjem ovih knjiga mogli su da ostvare nekoliko krugova konverzacione razmene. Jedan krug sastojao se od davanja komentara ili postavljanja pitanja komunikacionom partneru (vršnjaku TR), koji bi zatim odgovorio na to pitanje ili komentar i postavio novo pitanje na koje je učenik sa teškom IO mogao da odgovori pokazivanjem odgovarajuće slike u komunikacionoj knjizi.

Upotreba simbola za ostvarivanje receptivne funkcije komunikacije, između ostalog, javlja se u situacijama kada komunikacioni partneri uz verbalni nalog koriste dodatna simbolička sredstva (npr. slike) kako bi pojačali značenje određene poruke koju žele da prenesu osobi sa IO (Ogletree et al., 2011). U jednom od istraživanja, odrasle osobe sa teškom i dubokom IO su razumele vezu između opipljivih objekata i aktivnosti, kada su ti objekti bili reprezentanti neke dnevne aktivnosti koju je potrebno izvršiti (Casella, 2004).

Dakle, dostignuti simbolički stadijum omogućava osobama sa teškom i dubokom IO da koriste veći broj komunikacionih formi, kao i da ostvare veći broj različitih komunikacionih funkcija, u odnosu na osobe koje funkcionišu na preintencionalnom ili intencionalnom stadijumu. Međutim, da li će osoba iskoristiti sve prednosti koje nudi određeni razvojni nivo komunikacije, zavisi i od mnogih drugih faktora koji će biti opisani u narednom delu rada.

Tipična obeležja komunikacije kod osoba sa teškom i dubokom IO

Predstavljanje karakteristika komunikacionih sposobnosti osoba sa teškom i dubokom IO prema maksimalnom nivou komunikacije koji mogu ostvariti (preintencionalni, intencionalni ili simbolički) odražava njihove potencijale, ali i veliku heterogenost unutar ove populacije. Međutim, ovladanošću određenim nivoom komunikacije još uvek ne znači da će forme i/ili funkcije karakteristične za taj nivo biti dominantno korišćene u svakodnevnim situacijama.

U prilog ovome govori Kaskelino istraživanje (Cascella, 2005) u kome je uočeno korišćenje različitih formi i funkcija komunikacije tokom uobičajnih dnevnih aktivnosti kod četrnaest odraslih osoba sa teškom i dubokom IO. Iako je za sve ispitanike navedeno da koriste neku od formi simboličke komunikacije (npr. reči, znakovni jezik, tablu sa slikama ili predmetima), njihova upotreba bila je ređa u odnosu na oblike komunikacije karakteristične za prethodne stadijume. Najveći broj ispitanika je za uspostavljanje svakodnevne interakcije sa osobljem češće upotrebljavao kontaktne gestove dohvatanja i vođenja, vokalizaciju, usmeravanje telom, facijalnu ekspresiju i fokusirani pogled.

U drugom istraživanju takođe je uočen širok spektar komunikacionih formi kod desetero učenika sa teškom IO. Prema saopštenjima njihovih roditelja, svi učenici su upotrebljavali vokalizaciju, pokrete telom, facijalnu ekspresiju (uključujući fokusirani pogled i kontakt očima), dok su pojedini koristili i gestove, predmete, zatim reči (nekada nejasno artikulisane), slike i manulene znakove za izražavanje različitih komunikacionih funkcija. Iako je većina koristila neku od formi simboličke komunikacije (npr. slikovne komunikacione sisteme), njihova upotreba je uglavnom bila ograničena na školsko okruženje. Ova studija je važna, s obzirom na to da ističe uticaj komunikacionih partnera, u ovom slučaju roditelja, na učestalost korišćenja pojedinih formi komunikacije.

Iako je kod pojedinih učenika u školi sprovedena intervencija za usvajanje veštine augmentativne i alternativne komunikacije, usmerena na obuku u korišćenju simbola (npr. slika, manualnih znakova), roditelji nisu bili motivisani da podrže korišćenje određenih oblika simboličke komunikacije i kod kuće. Jedan od razloga može biti i taj što ovi roditelji ne doživljavaju upotrebu grafičkog sistema kao uobičajeni, prirodni način komunikacije, pri čemu radije ohrabruju upotrebu govornog jezika kod svoje dece (Stephenson & Dowrick, 2005). U ovom slučaju učestalija primena usvojenih veština simboličke komunikacije u interakciji sa različitim osobama, kao i u različitim okruženjima, može biti ograničena nedovoljnom responzivnošću komunikacionih partnera.

Sličan problem uočen je i prilikom generalizacije stečenih veština u korišćenju komunikacionih knjiga. Uspeh učenika sa teškom IO u održavanju konverzacije sa vršnjacima TR postignut je u toku perioda obuke koja se sprovodila u školi. Osim toga, vršnjaci TR su obučavani kako da podstaknu dalju konverzaciju postavljanjem pitanja u vezi sa slikama koje se nalaze u knjizi. Međutim, deca sa IO i dalje su bila neuspešna u produžavanju recipročne interakcije sa vršnjacima i članovima porodice koji nisu bili obučeni da daju dodatni podsticaj za nastavak konverzacije tokom komunikacionih prekida (Hunt et al., 1990).

Nekada i sama situacija, kao što je blizina referentnog objekta, može dovesti do učestalijeg korišćenja ranijih formi komunikacije (npr. kontaktnih ili distalnih gestova) kod osoba sa teškom i dubokom IO koje su ovladale određenim brojem reči (McLean & Snyder-McLean, 1987).

Nadalje, efekti koje je moguće ostvariti pojedinim konvencionalnijim formama mogu uticati na učestalost njihove upotrebe. Ukoliko je neko neformalno, idiosinkratičko ponašanje, poput problematičnog ponašanja koje ima komunikacionu funkciju, efikasnije u zadovoljavanju potreba, osoba verovatno neće koristiti konvencionalniji način komunikacije ili će to činiti ređe (Reichle et al., 1993; Reichle, Drager & Davis,

2002; Sigafos et al., 2004). Takođe, ukoliko osoba sa IO nije ovladala formalnijim oblicima komunikacije, aberantno ponašanje može postati sredstvo za saopštavanje zahteva za nečim, izražavanje želje za učestvovanjem ili neučestvovanjem u određenoj aktivnosti, ili sredstvo za usmeravanje akcija drugih ljudi (Casella, 1999). U prilog ovome govori i učestalije beleženje idiosinkratičkih odgovora kod ispitanika sa teškom i dubokom IO koji su dominantno koristili kontaktne gestove i usmeravanje akcija (McLean & Snyder-McLean, 1987). Osim lupkanja po stolu ili pljeskanja i lepršanja rukama, kao manifestacije stanja opšteg ushićenja, kod tih ispitanika se javljaju i tantrumi, kao i samopovređivanje (npr. ujedanje ruke, udaranje po glavi). Iako je intencionalnost zabeleženog problematičnog ponašanja bila nejasna, ono je imalo komunikacionu funkciju, s obzirom na značenje koje su mu pridavale druge osobe. Kaskela (Casella, 1999) navodi moguću vezu između aberantnog ponašanja i sredinskih faktora koji mogu socijalno potkrepiti to ponašanje (npr. reakcijom drugih), dajući mu na taj način komunikacionu vrednost sličnu onoj koju imaju konvencionalnije forme komunikacije.

Pojedinačni opisi karakteristika komunikacije kod osoba sa teškom i dubokom IO ukazuju na često prisustvo idiosinkratičkog ponašanja, ali i na to da je određivanje značenja takvog ponašanja vrlo problematično (npr. Gleason, 1993; Iacono et al., 1998; Porter et al., 2001; Stephenson & Dowrick, 2005). Kako se forma komunikacije više udaljava od konvencionalnih načina prenošenja poruka, tako raste nivo subjektivnosti prilikom određivanja funkcija komunikacije. Nadalje, forma je povezana i sa sadržajem komunikacije – što je opseg sadržaja varijabilniji i kompleksniji, zaključivanje o funkcijama postaje teže (Grove et al., 1999).

Međusobna povezanost formi, sadržaja i funkcija doводи do problema jasnog sagledavanja svakodnevnog načina komunikacije osoba sa teškom i dubokom IO. U ranije prikazanom istraživanju, ispitanici sa teškom i dubokom IO su, korišćenjem različitih načina komunikacije tokom dnevnih aktivnosti, ostvarivali raznovrsne funkcije, poput saopštavanja

emocionalnog stanja, pravljenja izbora, zahtevanja željenih predmeta, akcija ili traženja određenih ljudi, izražavanja protesta, privlačenja pažnje, pozdravljanja i dr. (Cascella, 2005). Beleži se i velika varijabilnost u značenjima koje su roditelji pripisivali pojedinim oblicima komunikacije kod svoje dece sa teškom IO. Tako su, na primer, varijacije u vokalizaciji imale različitu funkciju, poput pozdravljanja, zahtevanja, odbijanja, protestovanja, saopštavanja unutrašnjeg stanja. Neki roditelji su naveli da su tantrumi, agresivna i druga problematična ponašanja takođe imala komunikacionu funkciju, i to uglavnom odbijanja ili protesta, što bi trebalo uzeti sa rezervom s obzirom na subjektivnost u tumačenju i pripisivanju značenja (Stephenson & Dowrick, 2005). Nadalje, kombinacija različitih formi komunikacije (npr. gestova i vokalizacije) može menjati značenje koje osoba sa teškom ili dubokom IO pokušava da prenese ili značenje koje drugi pripisuju određenoj kombinaciji (Iacono et al., 1998).

Pored do sada prikazanih uobičajenih karakteristika ekspresivne komunikacije kod osoba sa znatnim kognitivnim oštećenjima, pojedini istraživači su ukazali i na tipična obeležja u receptivnom domenu, kao i na odnos ovog domena i ekspresivnih sposobnosti.

Kaskela (Cascella, 2004) daje prikaz relativnih snaga i slabosti u receptivnoj oblasti kod 14 odraslih osoba sa teškom i dubokom IO koje su živele u grupnom smeštaju unutar lokalne zajednice. Relativne snage bile su izražene kroz razumevanje pojedinačnih naloga tokom dnevnih rutina, kao i razumevanje povezanosti nekog predmeta sa određenom dnevnom aktivnošću (npr. kuhinjskog pribora sa vremenom za jelo). S druge strane, slabosti receptivnih veština uočene su prilikom identifikovanja fotografija poznatih osoba (npr. članova porodice, vršnjaka, osoblja), kao i pri identifikovanju slika predmeta iz neposrednog okruženja koje su bile prikazane u časopisima (npr. odeća, nameštaj). Kaskela je zapazio da su slabije receptivne sposobnosti bile povezane sa nižim nivoom intelektualnog funkcionisanja (dubokom IO), ali ne i sa uzrastom, polom, pridruženim pervazivnim poremećajem ili mentalnim

oboljenjem. Usled malog broja ispitanika, dobijene rezultate nije moguće generalizovati na sve osobe sa teškom i dubokom IO ili na osobe koje žive u drugačijem tipu smeštaja (npr. instituciji, porodici).

U drugom istraživanju, Belva i saradnici (Belva, Matson, Sipes & Bamburg, 2012) su primenom Vineland skale adaptivnog ponašanja na uzorku od 204 osobe sa dubokom IO uočili značajne razlike između domena receptivne, ekspresivne i pisane komunikacije (čitanja i pisanja) kod ove populacije. Domen receptivnog jezika bio je značajno razvijeniji u odnosu na oblast ekspresivnog jezika, kao i u odnosu na čitanje i pisanje, gde su slabosti bile najizraženije.

UMESTO ZAKLJUČKA

U odnosu na specifična obeležja komunikacije, može se uočiti da osobe sa teškom i dubokom IO predstavljaju veoma heterogenu populaciju. Dok neke dostižu stadijum simboličke komunikacije, druge ostaju na nivou intencionalne (preverbalne i nesimboličke) ili preintencionalne komunikacije, čak i u odrasлом dobu. Iako dostignuti stadijum ukazuje na trenutne komunikacione potencijale neke osobe sa IO, da li će ti potencijali biti u potpunosti iskorišćeni u njenom svakodnevnom životnom kontekstu zavisi od mnogih faktora u okruženju.

U cilju povećanja broja prilika za uspostavljanje uspešne komunikacione razmene, kao i prilika za generalizaciju stečenih veština, neophodno je upoznati i druge relevantne osobe u okruženju sa načinom komunikacije koji osoba sa teškom ili dubokom IO koristi. Poznavanje specifičnih karakteristika komunikacije neke osobe sa težim oblikom IO, drugima (vršnjacima, osoblju škole i dr.) omogućava da lakše prepoznaju i dosledno odgovore na pojedine, nekada idiosinkratičke, komunikacione pokušaje te osobe. Jedna od korisnih strategija, koja može pomoći u stvaranju suportivnog okruženja, jeste prosljeđivanje informacija iz komunikacionog profila osobe sa IO potencijalnim komunikacionim partnerima (Casella &

McNamara, 2005). Na taj način, korišćenje pojedinih oblika komunikacije, koje je ponekad rezultat intezivne obuke osoba sa teškom i dubokom IO, može postati mnogo efikasnije.

Polazeći od opisa dostignutog nivoa komunikacionog razvoja, mogu se odrediti i budući ciljevi intervencije usmerene na unapređivanje postojećih veština. Tako, na primer, cilj može biti podsticanje primene sledeće najviše forme komunikacije za funkciju koja je već dobro uspostavljena u komunikacionom repertoaru osobe, i obratno. Cilj može biti stimulisanje javljanja neke nove komunikacione funkcije korišćenjem one forme komunikacije kojom je osoba dobro ovladala (McLean & Snyder-McLean, 1987).

Konačno, neophodno je iskoristiti prirodni interaktivni kontekst uz uvažavanje različitih modaliteta kojima je moguće ostvariti komunikacionu razmenu, kako bi se osobama sa teškom i dubokom IO omogućilo da na funkcionalan način koriste svoje komunikacione veštine u svakodnevnim situacijama.

LITERATURA

1. American Psychiatric Association (2000). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, 4th ed., Text Revision*. Washington, DC: Author.
2. American Psychiatric Association (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, 5th ed.* Arlington, VA, American Psychiatric Association.
3. Banković, S., Brojčin, B., Glumbić, N. (2009). Uključivanje dece s težim oblicima intelektualne ometenosti u redovne obrazovno-vaspitne programe. U D. Radovanović (Ur.), *Istraživanja u specijalnoj edukaciji i rehabilitaciji* (str. 243-258). Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
4. Banković, S., Terzić, I., Đorđević, M. (2014). Procena komunikacionih sposobnosti kod osoba sa teškom i dubokom intelektualnom ometenošću. *Beogradska defektološka škola, 20*(1), 151-161.
5. Belva, B. C., Matson, J. L., Sipes, M., & Bamburg, J.W. (2012). An examination of specific communication deficits in adults with

- profound intellectual disabilities. *Research in Developmental Disabilities*, 33(2), 525-529.
6. Brady, N. C., Marquis, J., Fleming, K., & McLean, L. (2004). Prelinguistic predictors of language growth in children with developmental disabilities. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 47(3), 663-677.
 7. Camaioni, L., Aureli, T., Bellagamba, F., & Fogel, A. (2003). A longitudinal examination of the transition to symbolic communication in the second year of life. *Infant and Child Development*, 12(1), 1-26.
 8. Capone, N. C., & McGregor, K.K. (2004). Gesture development: A review for clinical and research practices. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 47(1), 173-186.
 9. Cascella, P.W. (1999). Communication disorders and children with mental retardation. *Child and adolescent psychiatric clinics of North America*, 8(1), 61-75.
 10. Cascella, P. W. (2004). Receptive communication abilities among adults with significant intellectual disability. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, 29(1), 70-78.
 11. Cascella, P. W. (2005). Expressive Communication Strengths of Adults With Severe to Profound Intellectual Disabilities as Reported by Group Home Staff. *Communication Disorders Quarterly*, 26(3), 156-163.
 12. Cascella, P. W., & McNamara, K.M. (2005). Empowering students with severe disabilities to actualize communication skills. *Teaching Exceptional Children*, 37(3), 38-43.
 13. Đorđević, M., i Banković, S. (2011). Subklinički znaci autizma kod osoba sa intelektualnom ometenošću. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 10(2), 271-284.
 14. Gleason, J. J. (1993). The creation of meaning: What persons with severe or profound multiple developmental disabilities do in context. *Australian and New Zealand Journal of Developmental Disabilities*, 18(3), 157-167.
 15. Grove, N., Bunning, K., Porter, J., & Olsson, C. (1999). See what I mean: Interpreting the meaning of communication by people with

- severe and profound intellectual disabilities. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 12(3), 190-203.
16. Hunt, P., Alwell, M., & Goetz, L. (1990). *Teaching conversation skills to individuals with severe disabilities with a communication book adaptation: Instructional handbook*. Washington, DC: San Francisco State University, Department of Special Education.
 17. Iacono, T., Carter, M., & Hook, J. (1998). Identification of intentional communication in students with severe and multiple disabilities. *Augmentative and Alternative Communication*, 14(2), 102-114.
 18. McLaughlin, K., & Cascella, P. W. (2008). Eliciting a Distal Gesture via Dynamic Assessment Among Students With Moderate to Severe Intellectual Disability. *Communication Disorders Quarterly*, 29(2), 75-81.
 19. McLean, J., & Snyder-McLean, L. (1987). Form and function of communicative behaviour among persons with severe developmental disabilities. *Australian and New Zealand Journal of Developmental Disabilities*, 13(2), 83-98.
 20. McLean, L. K., Brady, N. C., McLean, J. E., & Behrens, G.A. (1999). Communication forms and functions of children and adults with severe mental retardation in community and institutional settings. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 42(1), 231-240.
 21. National Joint Committee for the Communication Needs of Persons With Severe Disabilities (1992). *Guidelines for meeting the communication needs of persons with severe disabilities*. Retrieved September 29, 2015, from <http://www.asha.org/policy/GL1992-00201/>
 22. Ogletree, B. T., Bruce, S. M., Finch, A., Fahey, R., & McLean, L. (2011). Recommended communication-based interventions for individuals with severe intellectual disabilities. *Communication Disorders Quarterly*, 32(3), 164-175.
 23. Ogletree, B. T., Fischer, M. A., & Turowski, M. (1996). Assessment targets and protocols for nonsymbolic communicators with profound disabilities. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 11(1), 53-58.
 24. Porter, J., Ouvry, C., Morgan, M., & Downs, C. (2001). Interpreting the communication of people with profound and multiple learning difficulties. *British Journal of Learning Disabilities*, 29(1), 12-16.

25. Reichle, J., Drager, K., & Davis, C. (2002). Using requests for assistance to obtain desired items and to gain release from nonpreferred activities: Implications for assessment and intervention. *Education and Treatment of Children*, 25(1), 47-66.
26. Reichle, J., Feeley, K., & Johnston, S. (1993). Communication intervention for persons with severe and profound disabilities: An overview. In L. Kupper (Ed.), *The Second National Symposium on Effective Communication for Children and Youth with Severe Disabilities: Topic Papers, Reader's Guide & Videotape* (pp. 147-200), July 10-12, 1992, McLean, Virginia, See EC 302 252.
27. Ronski, M. A., & Sevcik, R. A. (1997). Augmentative and alternative communication for children with developmental disabilities. *Mental Retardation and Developmental Disabilities Research Reviews*, 3(4), 363-368.
28. Ronski, M. A., & Sevcik, R. A. (2005). Augmentative communication and early intervention: Myths and realities. *Infants & Young Children*, 18(3), 174-185.
29. Rowland, C., & Fried-Oken, M. (2010). Communication Matrix: A clinical and research assessment tool targeting children with severe communication disorders. *Journal of Pediatric Rehabilitation Medicine: An Interdisciplinary Approach*, 3(4), 319-329.
30. Siegel, E. B., Maddox, L. L., Ogletree, B. T., & Westling, D. L. (2010). Communication-based services for persons with severe disabilities in schools: A survey of speech-language pathologists. *Journal of Communication Disorders*, 43(2), 148-159.
31. Sigafoos, J. (1999). Creating opportunities for augmentative and alternative communication: Strategies for involving people with developmental disabilities. *Augmentative and Alternative Communication*, 15(3), 183-190.
32. Sigafoos, J., Drasgow, E., Reichle, J., O'Reilly, M., Green, V.A., & Tait, K. (2004). Tutorial: teaching communicative rejecting to children with severe disabilities. *American Journal of Speech-Language Pathology*, 13(1), 31-42.
33. Sigafoos, J., Woodyatt, G., Keen, D., Tait, K., Tucker, M., Roberts-Pennell, D., & Pittendreigh, N. (2000). Identifying Potential Communicative Acts in Children with Developmental and Physical Disabilities. *Communication Disorders Quarterly*, 21(2), 77-86.

34. Stephenson, J., & Dowrick, M. (2005). Parents' perspectives on the communication skills of their children with severe disabilities. *Journal of Intellectual and Developmental Disability, 30*(2), 75-85.
35. Svetska zdravstvena organizacija (1992). ICD-10 *Klasifikacija mentalnih poremećaja i poremećaja ponašanja – Klinički opisi i dijagnostička uputstva*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
36. Thurman, S., Jones, J., & Tarleton, B. (2005). Without words – meaningful information for people with high individual communication needs. *British Journal of Learning Disabilities, 33*(2), 83-89.
37. Ware, J. (2004). Ascertaining the views of people with profound and multiple learning disabilities. *British Journal of Learning Disabilities, 32*(4), 175-179.
38. Warren, S. F., & Abbeduto, L. (2007). Introduction to communication and language development and intervention. *Mental Retardation and Developmental Disabilities Research Reviews, 13*(1), 1-2.

CHARACTERISTICS OF COMMUNICATION IN PEOPLE WITH SEVERE AND PROFOUND INTELLECTUAL DISABILITY

Slobodan Banković, Ivana Arsenić, Branislav Brojčin
University of Belgrade – Faculty of Special Education and Rehabilitation

Summary

Persons with severe and profound intellectual disability (ID) have a wide range of difficulties. A number of difficulties, along with a delay in speech and language development, can greatly interfere with successful communication with others. For these individuals, the presence of potential communication partners does not always guarantee successful initiation and maintenance of communication. Therefore, factors that limit or enhance successful communication with others probably lie in characteristics of individuals with ID, but also in their environment. The goal of this article is to provide an insight into specific characteristics of communication in individuals with severe and profound ID. In relation to specific features of communication, we can notice that persons with severe and profound ID represent a heterogeneous population. While some reach the stage of symbolic communication, others remain at intentional (preverbal and non symbolic) or pre-intentional stage of communication, even in adulthood. It is necessary to provide natural interactive context with respect to different modalities of communication exchange so that they can functionally use their communication skills in everyday situations.

Key words: severe forms of ID, intentional communication, characteristics

Primljeno: 10.11.2015.

Prihvaćeno: 26.11.2015.